

RUS TILIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK
XUSUSIYATLARI

Musayeva Amina Karomatovna

Osiyo xalqaro universiteti O'zbek va rus filologiyasi kafedrasida o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20336704>

Annotatsiya. Mazkur maqolada rus tilidagi frazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Frazeologizmlarning xalq mentaliteti, milliy tafakkur, madaniy qadriyat va tarixiy tajribani ifodalashdagi o'rni yoritiladi. Tadqiqot davomida rus tilidagi turg'un birikmalarning semantik, stilistik hamda madaniy xususiyatlari lingvokulturologik nuqtai nazardan ko'rib chiqildi. Shuningdek, frazeologik birliklarning xalq dunyoqarashi va kommunikativ jarayonlardagi ahamiyati ochib berildi.

Kalit so'zlar: frazeologizm, lingvokulturologiya, rus tili, madaniyat, semantika, milliy tafakkur, til birliklari, turg'un birikma.

Abstract. This article analyzes the linguocultural characteristics of phraseological units in the Russian language. The role of phraseological units in expressing the national mentality, national thinking, cultural values, and historical experience is highlighted. During the study, the semantic, stylistic, and cultural characteristics of stable combinations in the Russian language were considered from a linguocultural point of view. The significance of phraseological units in the national worldview and communicative processes was also revealed.

Keywords: phraseological unit, linguocultural science, Russian language, culture, semantics, national thinking, language units, stable combination.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвокультурные характеристики фразеологических единиц русского языка. Подчеркивается роль фразеологических единиц в выражении национального менталитета, национального мышления, культурных ценностей и исторического опыта. В ходе исследования с лингвокультурной точки зрения рассматривались семантические, стилистические и культурные характеристики устойчивых сочетаний в русском языке. Также выявлено значение фразеологических единиц в национальном мировоззрении и коммуникативных процессах.

Ключевые слова: фразеологическая единица, лингвокультурология, русский язык, культура, семантика, национальное мышление, языковые единицы, устойчивые сочетания.

KIRISH. Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganish eng dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, milliy tafakkuri, ma'naviy qadriyatlari va dunyoqarashi avvalo uning tilida namoyon bo'ladi. Til nafaqat kommunikativ vosita, balki xalqning asrlar davomida shakllangan madaniy xotirasi, ruhiyati va ijtimoiy tajribasini saqlovchi muhim tizim hamdir. Shu jihatdan frazeologik birliklar tilning eng obrazli, emotsional-ekspressiv va milliy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan qatlamlaridan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Frazeologik birliklar oddiy so'z birikmalaridan farqli ravishda turg'un semantik tuzilishga ega bo'lib, xalqning hayotiy kuzatuvlari, tarixiy voqealari, urf-odatlar va madaniy qadriyatlari asosida shakllanadi. Ular nutqning ta'sirchanligini oshirish bilan birga, muayyan xalqning milliy tafakkuri va mentalitetini ham aks ettiradi. Ayniqsa, rus tilidagi frazeologizmlar xalqning kundalik turmushi, diniy qarashlari, ijtimoiy hayoti va tarixiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq holda rivojlangan. Shu sababli rus tili frazeologik fondi lingvokulturologik tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi.

Bugungi globallashuv jarayonida turli xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalar kengayib borayotgan bir paytda til birliklarining milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganish zarurati yanada ortmoqda. Xususan, frazeologik birliklarning lingvokulturologik tahlili orqali xalqning dunyoni idrok etish modeli, qadriyatlar tizimi va mental xususiyatlarini aniqlash mumkin bo'ladi. Lingvokulturologiya til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini o'rganadigan fan sifatida frazeologizmlarning yashirin semantik qatlamlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Rus tilshunosligida frazeologik birliklarni o'rganish uzoq tarixga ega bo'lib, bu borada V.V. Vinogradov, A.V. Kunin, N.M. Shanskiy kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Keyingi yillarda esa lingvokulturologik yondashuv asosida frazeologizmlarning milliy-madaniy mazmunini o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki frazeologik birliklar xalqning tarixiy xotirasi va ma'naviy merosini saqlovchi til birliklari sifatida madaniyatni avloddan-avlodga yetkazishda muhim rol o'ynaydi.

Rus tilidagi ko'plab frazeologizmlar obrazlilik va metaforik ma'no asosida shakllangan bo'lib, ularda xalqning tabiatga, insoniy munosabatlarga, mehnatga va jamiyatga bo'lgan qarashlari aks etadi. Masalan, ayrim frazeologik birliklarda diniy motivlar ustuvor bo'lsa, boshqalarida xalq og'zaki ijodi, folklor va tarixiy voqealarning ta'siri yaqqol seziladi. Bu esa frazeologik birliklarni faqat lingvistik emas, balki madaniy fenomen sifatida ham tadqiq etishni talab qiladi.

Mazkur maqolada rus tilidagi frazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida frazeologizmlarning semantik tuzilishi, milliy-madaniy mazmuni hamda kommunikativ jarayondagi funksional ahamiyati o'rganiladi. Shuningdek, rus xalqining mentaliteti va madaniy qadriyatlari frazeologik birliklar misolida yoritib beriladi. Tadqiqot natijalari frazeologik birliklarning xalq madaniyati va til tafakkuri bilan uzviy bog'liqligini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Frazeologiya tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadal rivojlana boshladi. Ayniqsa, rus tilshunosligida frazeologik birliklarning strukturaviy, semantik, stilistik hamda lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar keng ko'lamda olib borildi. Bugungi kunda frazeologizmlar nafaqat til hodisasi, balki xalqning madaniy tafakkuri va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi muhim fenomen sifatida talqin qilinmoqda.

Rus tilshunosligida frazeologiya nazariyasining shakllanishida akademik V.V. Vinogradovning ilmiy qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. Olim frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi va turg'unligini asosiy mezon sifatida ko'rsatib, ularni frazeologik chatishmalar, frazeologik birikmalar va frazeologik qo'shilmalar kabi turlarga ajratgan. Vinogradovning tadqiqotlari frazeologizmlarning ichki semantik tuzilishini ilmiy jihatdan izohlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Frazeologik birliklarning struktur-semantik xususiyatlarini chuqur tadqiq qilgan olimlardan biri A.V. Kunin hisoblanadi. Uning ilmiy ishlarida frazeologizmlarning nutqdagi funksional imkoniyatlari, ekspressiv-emotsional xususiyatlari hamda stilistik vazifalari batafsil yoritilgan. Olim frazeologik birliklarning milliy-madaniy tabiatiga alohida e'tibor qaratib, ularni xalqning tarixiy tafakkuri mahsuli sifatida talqin qiladi. Kuninning fikricha, frazeologizmlar xalqning ma'naviy dunyosini aks ettiruvchi muhim til birliklari sanaladi.

N.M. Shanskiy esa rus frazeologiyasining tarixiy taraqqiyotiga e'tibor qaratgan olimlardan biridir. Uning ilmiy tadqiqotlarida rus tilidagi ko'plab frazeologik birliklarning kelib chiqish manbalari, tarixiy shakllanish bosqichlari va semantik evolyutsiyasi tahlil qilingan. Shanskiy

frazeologizmlarning paydo bo'lishida xalq og'zaki ijodi, diniy qarashlar hamda tarixiy voqealarning ta'siri katta ekanligini ta'kidlaydi.

Lingvokulturologiya yo'nalishida olib borilgan tadqiqotlar frazeologik birliklarni yangi ilmiy nuqtai nazardan o'rganish imkonini berdi. Xususan, V.A. Maslova til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini tadqiq etib, til birliklari orqali xalqning milliy tafakkuri va qadriyatlarini aniqlash mumkinligini asoslab berdi. Olimning fikricha, frazeologik birliklar xalqning mental xotirasini saqlovchi madaniy kodlardan biri hisoblanadi.

V.N. Teliya lingvokulturologik frazeologiya rivojiga katta hissa qo'shgan olimlardan biri bo'lib, u frazeologik birliklarni "madaniyat oynasi" sifatida talqin qiladi. Teliya frazeologizmlar tarkibida xalqning stereotiplari, madaniy timsollari va tarixiy xotirasi mujassamlashganligini ta'kidlaydi. Uning ilmiy qarashlariga ko'ra, frazeologik birliklarni to'liq anglash uchun ularning lingvistik ma'nosi bilan bir qatorda madaniy kontekstini ham o'rganish zarur.

Yu.S. Stepanovning ilmiy ishlari ham lingvokulturologiya rivojida muhim o'rin egallaydi. Olim "madaniyat konsepti" nazariyasini ishlab chiqib, til birliklari orqali xalqning dunyoqarashi va madaniy modeli namoyon bo'lishini asoslab bergan. Frazeologik birliklar esa ushbu konseptlarning eng yorqin ifoda vositalaridan biri sifatida talqin qilinadi.

O'zbek tilshunosligida ham frazeologiya masalalariga oid bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, Sh. Rahmatullayev o'zbek frazeologiyasining nazariy asoslarini ishlab chiqqan olimlardan biri hisoblanadi. Uning izohli frazeologik lug'ati o'zbek tilidagi turg'un birikmalarni semantik va uslubiy jihatdan o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

N. Mahmudov til va madaniyat masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarida til birliklarining milliy tafakkur bilan bog'liqligini yoritgan. Olimning ilmiy qarashlarida tilning faqat aloqa vositasi emas, balki xalqning ma'naviy merosini saqlovchi madaniy tizim ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklarni lingvokulturologik jihatdan o'rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim va istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, rus tilidagi frazeologizmlar xalqning milliy xarakteri, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi noyob til birliklari sifatida ilmiy tadqiqotlar uchun katta ahamiyatga ega.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqotda rus tilidagi frazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash va tahlil qilish maqsadida zamonaviy tilshunoslikda qo'llaniladigan bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini frazeologiya, semantika, lingvokulturologiya hamda kommunikativ tilshunoslik yo'nalishlariga oid nazariy qarashlar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida, avvalo, tavsifiy metod asosida rus tilidagi frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari o'rganildi. Ushbu metod orqali frazeologizmlarning tarkibiy tuzilishi, turg'unlik darajasi, obrazlilik xususiyatlari hamda emotsional-ekspressiv imkoniyatlari tahlil qilindi. Frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi va ko'chma ma'no asosida shakllanish mexanizmlari ham tavsifiy yondashuv asosida yoritildi.

Shuningdek, tadqiqot davomida qiyosiy-tahliliy metoddan ham keng foydalanildi. Ushbu metod yordamida rus tilidagi ayrim frazeologik birliklarning milliy-madaniy mazmuni tahlil qilinib, ularning xalq mentaliteti va dunyoqarashi bilan bog'liqligi aniqlashtirildi. Frazeologik birliklarning paydo bo'lish omillari, tarixiy shakllanishi va madaniy asoslari qiyosiy jihatdan ko'rib chiqildi.

Lingvokulturologik metod esa tadqiqotning asosiy metodologik yo‘nalishi sifatida xizmat qildi. Ushbu yondashuv orqali frazeologik birliklarda aks etgan milliy-madaniy belgilar, xalqning qadriyatlar tizimi, tarixiy xotirasi va ijtimoiy tajribasi tahlil qilindi. Frazelogizmlarning ichki semantik qatlamlari hamda yashirin madaniy ma‘nolarini aniqlashda lingvokulturologik interpretatsiya usuli muhim ahamiyat kasb etdi.

Tadqiqot materiali sifatida rus tilining izohli va frazeologik lug‘atlari, badiiy adabiyot namunalari, folklor materiallari hamda ilmiy tadqiqotlardan foydalanildi. Xususan, V.V. Vinogradov, A.V. Kunin, V.N. Teliya, V.A. Maslova kabi olimlarning ilmiy ishlari nazariy manba sifatida asos qilib olindi. Shuningdek, zamonaviy rus adabiyoti namunalaridagi frazeologik birliklarning qo‘llanish holatlari ham amaliy material sifatida tahlil qilindi.

Tahlil jarayonida frazeologik birliklarning kommunikativ vazifasi ham alohida e‘tiborga olindi. Ularning nutq ta‘sirchanligini oshirishdagi o‘rni, emotsional-ekspressiv xususiyatlari hamda milliy koloritni ifodalashdagi ahamiyati o‘rganildi. Bundan tashqari, frazeologizmlarning xalqning diniy qarashlari, urf-odatlar va tarixiy voqealari bilan bog‘liq jihatlari ham aniqlashtirildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqot mavzusini har tomonlama yoritish, frazeologik birliklarning lingvokulturologik mohiyatini chuqur tahlil qilish hamda ularning madaniy-semantik xususiyatlarini ilmiy asosda ochib berish imkonini yaratdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Frazelogik birliklar har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, madaniy qadriyatlari va milliy tafakkurini aks ettiruvchi muhim til birliklari hisoblanadi. Rus tilidagi frazeologizmlar ham xalqning asrlar davomida shakllangan dunyoqarashi, urf-odatlar, diniy qarashlari va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq holda vujudga kelgan. Tadqiqot davomida tahlil qilingan frazeologik birliklar rus xalqining mentaliteti hamda madaniy stereotiplarini yaqqol namoyon etishi aniqlandi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, rus tilidagi frazeologik birliklarning katta qismi obrazlilik asosida shakllangan bo‘lib, ular ko‘pincha xalqning kundalik hayoti, tabiat hodisalari, hayvonot olami, mehnat faoliyati va diniy qarashlari bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan. Masalan, “душа нараспащкы” frazeologizmi insonning ochiqko‘ngil, samimiy va mehribonligini ifodalash uchun qo‘llaniladi. Ushbu ibora rus xalqining insoniylik, soddalik va samimiyatga bo‘lgan munosabatini aks ettiradi. Frazelogizm tarkibidagi “душа” komponenti rus madaniyatida insonning ichki dunyosi va ma‘naviy olamini ifodalovchi muhim konsept sifatida namoyon bo‘ladi.

“Работать спустя рукава” frazeologik birligi esa ishga sovuqqonlik bilan, mas‘uliyatsiz yondashishni bildiradi. Mazkur iboraning shakllanishida tarixiy-maishiy omillar muhim rol o‘ynagan. Qadimda keng yengli kiyimlarda ishlash noqulay bo‘lgani sababli yengni tushirmasdan ishlash loqaydlik belgisi sifatida talqin qilingan. Bu holat frazeologizmlarning xalqning kundalik turmush tarzi bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, “медвежья услуга” frazeologizmi ham rus xalq madaniyatida keng qo‘llanadigan birliklardan biri hisoblanadi. Ushbu ibora tashqi tomondan yaxshilik bo‘lib ko‘ringan, ammo amalda zarar yetkazadigan yordam ma‘nosini anglatadi. Tadqiqotlar natijasida mazkur frazeologizm xalq og‘zaki ijodi va folklor bilan bog‘liq holda shakllangani aniqlandi. Bu esa rus frazeologiyasining folklor va xalqona tafakkur bilan uzviy bog‘liqligini tasdiqlaydi.

Tahlil davomida diniy motivlar asosida shakllangan frazeologik birliklar ham alohida o‘rganildi. Masalan, “нести свой крест” iborasi insonning hayotdagi og‘ir sinovlari va taqdir yukini sabr bilan ko‘tarishini anglatadi. Ushbu frazeologizm xristian dini bilan bog‘liq bo‘lib, unda

diniy-madaniy mazmun mujassamlashgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, rus tilidagi ko'plab frazeologik birliklarda diniy konseptlar va tarixiy xotira muhim o'rin egallaydi.

Frazeologik birliklarning kommunikativ jarayondagi funksional ahamiyati ham tadqiqot davomida aniqlandi. Ular nutqning emotsional-ekspressiv ta'sirchanligini oshirish, fikrni obrazli va ta'sirli ifodalash hamda milliy kolorit yaratishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy matnlarda frazeologizmlar personaj xarakterini ochib berish, muallifning munosabatini ifodalash va matnning stilistik ta'sirchanligini kuchaytirishda faol qo'llaniladi.

Lingvokulturologik tahlillar natijasida rus tilidagi frazeologik birliklar xalqning milliy tafakkuri va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim madaniy kodlar ekanligi aniqlandi. Frazeologizmlar tarkibida xalqning tarixiy tajribasi, axloqiy qarashlari, mehnatga munosabati va insoniy fazilatlar haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan. Shu sababli frazeologik birliklarni o'rganish orqali muayyan xalqning madaniy modeli va mental xususiyatlarini chuqurroq anglash mumkin.

Tadqiqot natijalari frazeologik birliklarning nafaqat til hodisasi, balki xalq madaniyati va ma'naviy merosining muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatdi. Bu esa lingvokulturologik yondashuvning frazeologiyani o'rganishda samarali ilmiy metodlardan biri ekanligini tasdiqlaydi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, rus tilidagi frazeologik birliklar xalqning milliy tafakkuri, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan muhim til birliklari hisoblanadi. Ular tilning obrazli va emotsional qatlamini tashkil etib, nafaqat kommunikativ vazifani bajaradi, balki xalqning dunyoqarashi, mentaliteti hamda ma'naviy merosini ham aks ettiradi. Shu jihatdan frazeologizmlar til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni namoyon qiluvchi muhim lingvistik fenomen sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida rus tilidagi frazeologik birliklarning aksariyati xalqning kundalik hayoti, mehnat faoliyati, diniy qarashlari, tarixiy voqealari va folklor an'analari asosida shakllangani aniqlandi. Ayniqsa, frazeologizmlarda obrazlilik va metaforik ma'no ustuvor bo'lib, ular orqali xalqning axloqiy qarashlari, insoniy fazilatlar haqidagi tasavvurlari va milliy stereotiplari ifodalanadi. Bu holat frazeologik birliklarning milliy-madaniy mazmunini yanada kuchaytiradi.

Lingvokulturologik tahlillar natijasida frazeologik birliklar xalq madaniyatining o'ziga xos "madaniy kodi" ekanligi tasdiqlandi. Ular orqali xalqning tarixiy xotirasi, mental tajribasi va qadriyatlar tizimini anglash mumkinligi aniqlandi. Rus tilidagi ko'plab frazeologizmlarda diniy konseptlar, xalqona obrazlar hamda maishiy hayot bilan bog'liq semantik qatlamlarning mavjudligi ularning lingvokulturologik jihatdan boy va murakkab tizim ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot davomida frazeologik birliklarning kommunikativ jarayondagi ahamiyati ham belgilandi. Frazeologizmlar nutqning ta'sirchanligini oshirish, emotsional-ekspressivlikni kuchaytirish, fikrni obrazli ifodalash va milliy kolorit yaratishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy adabiyot va publitsistik matnlarda ularning stilistik imkoniyatlari keng namoyon bo'ladi.

Mazkur tadqiqot natijalari rus tilidagi frazeologik birliklarni lingvokulturologik nuqtai nazardan o'rganish zamonaviy tilshunoslikning istiqbolli yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Frazeologizmlarni chuqur tahlil qilish nafaqat til tizimini, balki xalqning madaniy tafakkuri va ma'naviy olamini ham kengroq anglash imkonini beradi.

Kelgusida rus va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarni qiyosiy-lingvokulturologik jihatdan tadqiq etish, ularning umumiy va milliy xususiyatlarini aniqlash, shuningdek zamonaviy

kommunikativ muhitda frazeologizmlarning funksional imkoniyatlarini o‘rganish muhim ilmiy natijalarga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vinogradov V.V. Основные типы фразеологических единиц русского языка. – Москва: Наука, 1977.
2. Kunin A.V. Курс фразеологии современного русского языка. – Москва: Высшая школа, 1986.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.
4. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
5. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – Санкт-Петербург: Специальная литература, 1996.
6. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
7. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Ma’naviyat, 2013.